

Мацелюх І. А.,
кандидат юридичних наук, докторант,
доцент кафедри історії права та держави юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ЦЕРКОВНОГО ПОКАРАННЯ В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (I – IV СТ.)

FEATURES OF THE INSTITUTE OF CHURCH PENALTY IN THE ROMAN EMPIRE (I – IV CENTURY)

У статті висвітлено генезис інституту церковного покарання, який було започатковано в роки зародження християнства в Римській імперії. Окреслено його нормативне регулювання. Проаналізовано чотири види церковного покарання, яких зазнавала особа внаслідок вчинення церковного правопорушення. Наголошено на добровільності прийняти покарання заради відновлення попереднього статусу та відсутності примусу з боку органів державної влади.

Ключові слова: церковне покарання, покаяння, відлучення, анафема, епитимія, каноніст, церковне право, Римська імперія.

В статье раскрыт генезис института церковного наказания, который появился в годы зарождения христианства в Римской империи. Определено его нормативное регулирование. Проанализированы четыре вида церковного покаяния, которые назначались лицу в результате совершения церковного правонарушения. Акцентировано на добровольности принятия наказания ради восстановления предыдущего статуса и на отсутствии принуждения со стороны органов государственной власти.

Ключевые слова: церковное наказание, покаяние, отлучение, анафема, епитимья, канонист, церковное право, Римская империя.

The article deals with the genesis of the Church Punishment Institute, which began in the years of the birth of Christianity in the Roman Empire. The normative regulation of this institute is outlined. Four types of church repentance, which were experienced by a person as a result of a church offense, were analyzed. It is voluntary to take punishment for the restoration of the previous status and the lack of coercion by the state authorities.

Key words: church punishment, repentance, excommunication, anathema, canonist, ecclesiastical law, Roman Empire.

Дослідження становлення інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання церковних відносин дозволяє стверджувати, що означений процес не виник стихійно, а має глибоке коріння та ґрунтується не лише на римській правовій традиції і візантійському законодавстві, а сягає періоду початку нашої ери – доби зародження християнства. Процес його формування досліджували як дореволюційні вчені, так і окремі сучасні каноністи, серед яких І. Бердников, М. Горчаков, М. Красножен, Н. Мілаш, А. Павлов, А. Попов, М. Суворов, Н. Таганцев, В. Ципін, С. Чокалюк та інші, однак юридичного аналізу він не зазнав. У поданій статті маємо намір висвітлити особливості відповідальності за церковні правопорушення в перші роки зародження християнства.

Зародження християнства на Сході Римської імперії, формування ідеології релігійного вчення зумовили вироблення системи відповідних правил поведінки та комплексу відповідних виховних і виправних заходів, що застосовувалися до порушників відповідних приписів. Становлення християнської спільноти як церковної інституції з своєрідною ієрархічною структурою виробило порядок притягнення до відповідальності її суб'єктів у разі порушення ними встановлених правил, зафіксованих у текстах ранніх збірок канонічного права. Ідеологія раннього християнства мала свої особливості, адже вона до моменту ухвалення в 313 р. імператором Костянтином Міланського едикту перебувала в

Римській імперії у статусі «non grata» [1, с. 4–11]. Вона не лише була позбавлена державної підтримки, а й часом зазнавала переслідувань [2, с. 48–60], [3, с. 313–328]. Це, безумовно, мало ключовий вплив на регулювання поведінки суб'єктів церкви, адже їх можна було притягнути до відповідальності за порушення внутрішньоцерковного законодавства лише у випадку мовчазної згоди порушника та його добровільного бажання прийняти покарання для відновлення попереднього статусу в церковній громаді. З названих вище причин державний примус у цьому випадку не міг бути застосований.

З моменту утворення християнської спільноти у ній сформувалися дві категорії суб'єктів, які мали різні права та обов'язки. Йдеться про мирян – віруючу групу населення і духовенство – осіб, які посідали відповідне місце в церковній ієрархії та здійснювали релігійно-обрядові функції. Комплекс правомочностей одних і інших був не однаковий, а отже і міра юридичної відповідальності також була різною.

Юридична відповідальність за церковні правопорушення регламентувалася приписами Святого Письма та охоплювалася терміном «покаяння» [4, с. 141]. Відповідно до норм канонічного права суб'єкт церкви (мирянин), який порушив приписи християнського вчення (вчинив гріх), підлягав покаранню, яке йменувалося «excommunicatio», що в перекладі з латинської мови означало «відлучення». Воно поділялося на мале та велике. Зміст першого

полягав у тому, що грішник позбавлявся права спілкуватися з іншими віруючими, йому тимчасово заборонялося брати участь у богослужіннях та церковних таїнствах. Залежно від тяжкості скоєного на порушника також накладалася епітимія, тобто комплекс молитовно-спокуютьчих заходів, виконання яких забезпечувало виправлення грішника і поновлення його правомочностей як повноправного суб'єкта церковної спільноти [5, с. 639]. Великим відлученням визнається анафема, зміст та особливості якої розглянемо дещо пізніше.

Основи доктрини юридичної відповідальності за порушення мирянами приписів Святого Письма, Правил Святих Апостолів були закладені єпископом Григорієм Неокесарійським у «Посланні» 258 р. [6, с. 67–68]. Прихильником його концепції став інший богослов Василь Великий, який продублював відповідні положення у 22-му та 75-му правилах свого вчення. Так, особа, яка скоїла церковне правопорушення, відлучалася від церкви та залежно від тяжкості діяння мала пройти через чотири стадії покаяння, наслідком яких ставало очищення та виправлення грішника. Перша стадія називалася «*flētus, luctus*», що в перекладі з латинської означає «плакати», «голосити». Грішникам заборонялося перебувати у храмі. На паперті, плачучи, вони зверталися до вірних громади з проханням помолитися за їхнє прощення. Осіб, що перебували на даній стадії, називали «плачучі» [6, с. 67–68].

На другій стадії покаяння («*auditus*», тобто «слухання») грішнику дозволяли заходити до притвору храму чи стояти біля його дверей та слухати частину відправи. У певний момент він мав покинути службу Божу. Осіб, що перебували на даній стадії, називали «слухачами» [6, с. 67–68].

На третьому етапі («*prostration, humiliatio*», тобто «припадання», «приниження») грішникам дозволявся вхід до храму та перебування в його західній частині, стоячи при цьому весь час на колінах. Їх називали «припадаючими», або «коліноуклінними». Вони також не могли бути учасниками євхаристії, а тому у визначений момент богослужіння мали покинути приміщення храму [6, с. 67–68].

На четвертій стадії («*statio consistentia*», тобто «спільне стояння») покаянням дозволялося бути присутніми в приміщенні храму впродовж усього богослужіння та молитися разом з іншими вірними християнами. Щоправда, вони ще не могли приймати Святе Причастя [6, с. 288]. Тільки після проходження всіх стадій покаяння порушник церковних канонів отримував публічне рукоположення під час богослужіння, яке символізувало прощення гріхів, перевиховання та повернення віруючого до попереднього правового статусу [7, с. 150]. За твердженням дореволюційного каноніста А. Павлова, «наведена система публічного покаяння слугувала засобом возз'єднання та повернення грішника в лоно церкви» [8, с. 361].

Мале відлучення застосовувалося як персональна санкція і як групова. Так, 36-те Правило Святих Апостолів передбачало можливість відлучення

непокірних церковної громади у випадку неприйняття ними легітимно обраного і висвяченого єпископа [6, с. 150].

Описана система церковного покаяння за порушення приписів Святого Письма була сформована та діяла до легалізації християнства у IV ст. Пізніше її було відтворено в 11-му правилі Першого Нікейського Вселенського собору 325 р., після чого вона набула загальнохристиянського значення [9, с. 150].

Правила Святих Отців визначають тривалість накладення санкцій, у межах яких мало здійснюватися покаяння грішників. Так, покарання на перших двох етапах призначалося терміном до трьох років, на третьому – до семи років, на четвертому – до двох років. За вчинення тяжкого гріха перед церквою передбачалося покарання у вигляді покаяння терміном до 15 років. Відповідно до тлумачень Іоанна Златоуста та 12-го правила Першого Вселенського Собору місцевому єпископу надавалося право скорочувати відповідний термін покаяння у разі смиренності та старанності грішника при його відбуванні. «У ставленні до грішників необхідно брати до уваги їхню набожність та спосіб покаяння, – йдеться у 12-му правилі Першого Собору, – бо деякі зі страхом і сльозами, і терпінням, і милостинями покаяння просять, а не зовнішнім виразом ..., то до перших дозволено єпископу прийняти більш людинолюбне рішення» [6, с. 292]. Означена норма не лише вказує на можливість скорочення міри церковного покарання, а й демонструє обсяг юрисдикційних повноважень єпископської влади. Так, остання наділялася функціями як першої, так і вищої судової інстанції. За твердженням сучасних дослідників канонічного права В. Лубського та Т. Горбаченка, дисциплінарна практика Давньої церкви свідчить, що інститут покаяння не мав безумовного та незмінного характеру. Терміни покарання могли скорочуватися чи, навпаки, продовжуватися, залежно від старанності грішника [10, с. 543].

Наведений порядок публічного покаяння, на думку дореволюційного каноніста М. Красножена, символізував поетапне розкаяння та повернення суб'єкта до церковної спільноти з комплексом відновлених прав [11, с. 109]. Покарання не застосовувалося лише в тому випадку, коли грішник перебував у передсмертному стані. У цьому випадку покаяння помираючого могло відбуватися без проходження відповідних стадій чи накладення епітимії.

Духовенство як суспільний стан із особливим правовим статусом у церковній організації при порушенні своїх обов'язків також притягалося до відповідальності, обсяги та межі якої встановлювалися нормами канонічного права. Огляд наукової літератури дозволяє стверджувати про відсутність єдиного підходу щодо стратифікації системи покарань для духовних осіб. Так, дореволюційний дослідник канонічного права професор університету Святого Володимира І. Скворцов у першому в Російській імперії монографічному дослідженні з церковного права «Записки по церковному законодавденню» навів розлогу систему юридичної відповідальності, що засто-

совувалася до церковних кліриків. Відповідно до критерію мети покарань І. Скворцов поділив їх на дві групи. До першої він відніс виправні покарання, до яких належали: зауваження, тобто констатація факту про невідповідність діяння клірика встановленим вимогам, яке супроводжувалося рекомендаціями щодо покращення професійної діяльності; догана – публічне зауваження щодо недотримання покладених церквою обов'язків; пониження в посаді чи переведення на інше, менш престижне місце роботи; звільнення з місця служіння на певний час; тимчасове звільнення з місця служіння або тимчасова заборона здійснювати окремі священнодійства [12, с. 121–122].

Друга група покарань охоплювала такі санкції: позбавлення місця служіння, повну заборону здійснювати будь-які священнодійства, позбавлення священного сану, повне відлучення від церкви [12, с. 121–122].

Інший дослідник історії церковного права М. Суворов до найтяжчих покарань духовенства відніс відлучення від віри з одночасним звільненням від займаної посади та позбавленням церковного сану. Менш тяжкими покараннями вчений вважає звільнення з церковної посади зі збереженням звання клірика, пониження в посаді та позбавлення окремих професійних прав [7, с. 151–153].

Дореволюційний каноніст Н. Мілаш, проаналізувавши церковне законодавство, виокремив чотири види церковних дисциплінарних покарань: зауваження, мале відлучення (позбавлення на певний термін окремих прав священства), позбавлення духовного сану та велике відлучення (анафему) [13, с. 498].

Сучасний російський дослідник церковного права В. Ципін вважає, що «позбавлення сану та заборона священнодійства – це два покарання для кліриків, співмірні двом покаранням для мирян – великому та малому відлученню» [5, с. 647]. Найтяжчим є перше покарання. Воно накладається за ересь, відступництво від християнської віри, умисне чи ненавмисне вбивство, укладення шлюбу після хіротонії. Відповідно до 3-го правила Василя Великого позбавлення сану є покаранням, що носить безумовний та незворотний характер. Апеляція на ухвалені рішення не допускалася, відновлення священницького сану заборонялося. Тимчасова заборона священнодійства – це, на думку вченого, покарання меншої юридичної сили, що мало умовний характер і накладалося, наприклад, за порушення посадових обов'язків, образу честі колеги тощо [5, с. 648–651].

Точка зору більшості дослідників канонічного права збігається у виокремленні найвищої міри церковного покарання, що рівною мірою застосовувалося як до кліриків, так і до мирян. Воно призначалося за найтяжчі злочини проти церкви, а саме: за ересь, віровідступництво, святотатство. Мова йде про велике відлучення або анафему, яка передбачала повне виключення грішника зі складу церкви. Вітчизняний богослов С. Чокалюк вкладає у зміст анафемі два значення: вигнання зі складу церковної

спільноти та приречення на вічну загибель у потойбічному світі [6, с. 322–323]. На думку В. Ципіна, анафема, як і інші церковні покарання, має виховну мету, адже не має безумовного характеру. У разі щирого покаяння грішника вона може бути скасована чи знята посмертно [5, с. 647].

Анафема набула найбільшого поширення за доби Середньовіччя, однак її витоки сягають більш раннього періоду. В Біблійних текстах неодноразово спостерігаються терміни «анафема» або «прокляття». Так, у Новому Завіті, зокрема у 1-му посланні апостола Павла до Коринфян, сказано: «Хто не любить Христа, нехай буде проклятий» (1 Кор. 16.22). Як форма юридичної відповідальності анафема відома з Четвертого Вселенського Халкідонського собору 451 року, де її вперше було застосовано проти ересі монофізитства [14, с. 112]. Так, архімандрит Євтихій обстоював ідею єдиної божественної природи Христа, заперечуючи його подвійне походження – людське та божественне. Саме на Халкідонському соборі такі погляди були визнані єретичними, а Євтихія піддано анафемі. Єретичні тексти спалювалися, на архімандрита накладалося покарання у формі вигнання, він позбавлявся церковно-правових правомочностей [15].

Підданий анафемі втрачав право на спільну молитву з іншими віруючими, не міг брати участь у будь-яких церковних богослужіннях, не мав права приймати будь-які церковні таїнства, не міг бути відспіваним після смерті та похороненим на церковному цвинтарі тощо. З особою, яка відлучалася від церкви, заборонялося спілкування. Проте щире, визнане церквою покаяння могло повернути втрачені права та поновити особу в складі церковної організації [5, с. 647].

З моменту проведення Халкідонського собору практика застосування анафемі стрімко поширилася. Доволі часто її оголошували представникам єретичних течій та тим особам, хто намагався критикувати офіційну політику християнської церкви, порушувати приписи канонічного права. У період Середньовіччя велике відлучення від церкви стало політичним інструментом в руках осіб, які володіли державною і церковною владою.

Легалізація в IV ст. християнської віри та набуття нею державного статусу спричинили масштабні зміни в інституті відповідальності за церковні правопорушення. «Давня система відповідальності за гріхи та церковні злочини, – стверджував дореволюційний каноніст М. Красножен, – втратила своє практичне значення, залишивши по собі лише окремі елементи, які застосовувалися єпископами на власний розсуд» [11, с. 109]. Його сучасник М. Суворов зазначав, що з перетворенням християнства в державну релігію покаяння втратило своє виховне значення, натомість стало «покаранням в повному сенсі даного слова» [7, с. 150]. Так розпочався новий етап розвитку юридичної відповідальності у сфері державно-церковних відносин.

Таким чином, становлення інституту юридичної відповідальності у сфері регулювання церковних від-

носин сягає епохи зародження християнства. В цей період інститут церковного покарання регламентувався приписами Святого Письма, Правил Святих Апостолів, Правил Святих Отців церкви та охоплювався категорією відлучення – «excommunicatio». Він функціонував у формі великого відлучення або анафемі та малого – позбавлення не лише окремих

церковних правомочностей, а й необхідності проходження чотирьох тривалих стадій покаяння. Особливість цього періоду полягала в тому, що притягнення до відповідальності відбувалося лише у разі добровільної згоди на те грішника та його особистого бажання понести санкції, щоб повернутися в лоно християнської церкви.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Памфил Е. Церковная история, сочиненная Евсевием Памфилом, епископом Кесарии Палестинския Т. 1. Ч. 1. / Е. Памфил ; переведена с еллиногреческаго языка Н. Малининым. – М. : Типографическая компания иждивение, 1786. – 236 с.
2. Воробьёва Н.Н. Проблема отношений христианской церкви и государства в Римской империи I – IV вв. в освещении отечественной историографии второй половины XIX – начала XX в. : [учебное пособие] / Н.Н. Воробьёва. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. – 216 с.
3. Циркин Ю.Б. Император Деций: попытка возрождения Рима / Ю.Б. Циркин // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского государственного университета, 2009. – Вып. 8. – С. 313–328.
4. Таганцев Н.С. Лекции по русскому уголовному праву, читанныя Н.С. Таганцевым. – Часть общая. – Вып. III. – СПб. : Государственная типография, 1890. – 1216 с.
5. Протоиерей Владислав Цыпин. Каноническое право. – 2-е изд. / протоиерей Владислав Цыпин. – М. : Изд-во Сретенского монастыря, 2012. – 864 с.
6. Правила православної церкви з тлумаченням єпископа Никодима (Мілаша) / Київська православна богословська академія; упорядник і перекладач С.М. Чокалюк. – К. : Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. – Ч. 1. – 815 с.
7. Суворов Н.С. Курс церковного права. – Т. 2. – Ч. 3-5 / Н.С. Суворов. – Ярославль : Типография Г. В. Фальк, 1890. – 515 с.
8. Павлов А.С. Сокращенный курс лекций церковного права / А.С. Павлов. – М. : Б. в., 1899. – 514 с.
9. Правила Святих апостолов, Святих соборов Вселенских и Поместных, и Святих Отцов. – М. : Синодальная типография, 1893. – 408 с.
10. Канонічне право : [навчально-методологічний посібник] / Лубський В.І., Горбаченко Т.Г., Козленко В.М., Лубська М.В. – К. : Фітосоціоцентр, 2007. – 387 с.
11. Красножен М. Краткий курс церковного права / М. Красножен. – Юрьев : Типография Маттееена, 1913. – 157 с.
12. Скворцов И. Записки по церковному законоведению / И. Скворцов. – К. : Университетская типография, 1857. – 286 с.
13. Никодим (Милаш) еп. Православное церковное право / Никодим (Милаш), еп. – СПб., 1897. – 708 с.
14. Онищенко О.С. Монофіситство / О.С. Онищенко // Українська радянська енциклопедія : в 12-ти т. / гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – Т. 7 : Мікроклін – Олеум. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1982. – 526 с.
15. Православная энциклопедия / под общ. ред. Патриарха Кирилла. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/187577.html>.